

העבריות החדשות

נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר

עורכות:

מרגלית שילה • רות קרק • גלית חזן-רוקם

הוצאת יד יצחק בן-צבי • ירושלים

לדעתנו, עשוי להתרחש שינוי של ממש בהבנת תופעות מסוימות בתולדות ההתיישבות אם נציב את המגדר כגישת מחקר מובילה, ונשאל שאלות חדשות או נעלה השערות אחרות, חלופיות, על התהוותן של תופעות כגון: מניעי ההגירה והעלייה לארץ-ישראל, דרכי ההתיישבות (במונחים של רכישות קרקע, שרידות ותכנון), יחסים פנימיים (אלימות, אונס, תחרות על נשים), שינויים מהותיים בדרכה של ההתיישבות כגון המעבר של פועלי העלייה השנייה להתיישבות קבע, וגיבוש דרכיה של התיישבות זו.

במאמר העלינו השערות אלה כמטרות בנות השגה של חקירה חדשה, הנשענות על ההנחה (שבוססה במחקרים קודמים) שנחיתותן של הנשים בתקופות אלה, תסכולן וייאושן — הם שחוללו בקרבן את הרצון לשינויים ולמציאת דרכים חדשות, שדרכן תוכלנה לממש את שאיפותיהן. משנמצאו דרכים אלה (כגון המעבר מהמאבק ל'כיבוש העבודה' ל'כיבוש הקרקע'), דחפו הנשים את השינוי ההיסטורי; שינוי זה מוסבר בהיסטוריוגרפיה בדרך כלל בנסיבות אידאליסטיות והיסטורייציסטיות. ראייה זו, הרואה את המצב הנשי כמחולל האמתי של שינויים היסטוריים, היא שתביא — אם אכן תוכח כנכונה — לשינוי בהבנת תולדות ההתיישבות ולכתיבה אחרת שלה, ולא להסתפקות בפיצוי והשלמת החסר, כפי שנעשה עד כה.

הנרייט דהאן כלב

נשים מזרחיות: זהות והיסטוריה

הקדמה

משחק המילים באנגלית בין history ל-herstory ממחיש את הטענה, כי ההיסטוריה נכתבה בידי גברים ועל גברים, ונפקד בה מקומן של הנשים. המהפכה הפמיניסטית חדרה להיכלות השן והחלה מחלחלת לשדות המחקר ולהאיר את היעדרן ושוליותן של נשים בו. מחקר המגדר בהגות הפוליטית חשף את מנגנוני הפרדה וההדרה של הנשים, וחוקרות בתחומים שונים בחנו טענה זו. סוון אוקין מולר מצאה כי המושג המכליל 'man' איננו כה מופשט בכל הנוגע לחלוקת העבודה המגדרית ולארגונה לפי ספרות. בדברם על אחריות ועל ערך הספרות (spheres) — הספרה הפרטית והספרה הציבורית — הוגים כאריסטו וכהובס, כרוסו וכהגל, תופסים את הנשים כמונחים אינסטרומנטליים; דהיינו, נשים הן מכשיר למלא תפקידים מסוימים והן אמונות על הספרה הפרטית, הנחשבת כמשנית לספרה הציבורית. בדברם על מושגים פוליטיים כחירות, שליטה או צדק, הם מחילים אותם על המושג 'man' המוחזק כמופשט כביכול, ובמשתמע מוקל הדיון גם על נשים וכולל גם אותן. בדיון על האחריות להמשכת הגנוס האנושי, על האחריות על הבית והמשפחה ועל גידול הילדים, הוגים אלה מבחינים הבחנה ברורה ומציניים כי זהו תפקידן של הנשים. אוקין מסכמת את הניתוח שלה במסקנה, כי גישתם של ההוגים במערב מתמצית בהבחנה המגדרית שלפיה הם תופסים את הנשים כאורח אינסטרומנטלי, ושואלים 'לשם מה היא האישה?' בעוד שתפיסתם את הגברים היא מהותנית, היינו 'מהו הגבר?'.¹ לפי קו טיעון זה, על המחקר ההיסטורי הפמיניסטי להתרכז מעתה בסיפור ההיסטוריה של הנשים על מנת לסגור פערים רבים. ההכרה בעיוורון להיסטוריה של הנשים, שהתרחשה כמשך אלפיים חמש מאות שנות תרבות מערבית, חושפת 'חור שחור'; כדי למלא אותו נדרש מעשה מורכב ומסובך, מאחר שאין זו הוספה גרידא של קו נטוי 'היא' כל אימת שמופיע 'הוא' — אלא אלה שאלות מהותיות לגבי התוספת הסגולית של ההיסטוריה (או שמא היסטוריות רבות) של נשים להבנת ההתפתחות האנושית. בעניין זה מתעוררת שאלה גדולה: כיצד לחקור את התחום. אם הספרה הציבורית וכללי המשחק בה נקבעו בידי גברים, ואילו הספרה הפרטית

1 S. Okin Muler, *Women in Western Political Thought*, Princeton 1979, p. 273

נתפסה כפחותת ערך עד כדי אי־אזכורה, מה הם המקורות שמהם ניתן ללמוד עליה? סנדרה הרדינג ודונה הראווי הצביעו על חשיבות נקודות מבט רבות במחקר הפילוסופי וההיסטורי, ובכלל זה על הבעייתיות של מושג האיובייקטיביות. בעקבות פוקו, הן הצביעו על הצורך לפרק את הקשר בין 'הידע', בה"א הידיעה, לבין הכוח במהלך יצירת הידע, פירוק שמוליך למסקנה שאין ידע אמתי, אובייקטיבי, בלעדי ויחיד, אלא יש ריבוי של נקודות מבט; מכאן מתבקשת הרחבת היריעה של הידע, כך שיינתן מקום לכל נקודות המבט.² קו מחשבה זה הלם גם קבוצות חלשות אחרות, אשר עד לעת האחרונה היו גם הן מודרות ושוליות. כך למשל היו השפעותיו של השלטון הקולוניאליסטי כר נרחב לחקר הפוליטיקה של זהויות.³ שילובם של תהליכים פוליטיים עם מגמות של יצירת ידע מתוך נקודות מבט רבות ושונות מערער על המונופול הפטריארכלי על הידע, כך שהעשרת ידע אנושי מנקודות מבט שונות וממפגשים תרבותיים ופוליטיים טומנת בחובה גם קריאת תיגר על 'הידע' בה"א הידיעה. היא נושאת בקרבה מתחים וסיכונים הנובעים מן האיום המופנה כלפי מי שמחזיקים בהגמוניה על הידע הרוחני. יתרה מכך, העשרה כזו מצריכה פיתוח של מתודולוגיות חדשות, שבאמצעותן יהיה ניתן להגיע למקורות ידע שאינם מתועדים במסמכים, כמקובל.

בעולם המערבי כבר ניתן למצוא מחקרים היסטוריים שבונים את 'הסיפור שלה', כלומר את חלקן של הנשים בסיפורי האתוס הלאומי (אנגליה, ארצות-הברית, צרפת). חשיבותם המתודולוגית של מחקרים אלה טמונה בכך, שמעבר להרחבת הידע אשר לחלקן של הנשים בסיפור הלאומי של בניין האומה, הם עומדים על הקושי בהארת הסיפור שלהן כשאין הן נכללות באתוס המתועד באופן רשמי בפנתאון הלאומי. המצב קשה ומורכב יותר בחברות הטרוגניות בהרכבן החברתי והתרבותי: בניסיון לתעד את חלקן של הנשים בחברות אלה במפעל ההיסטורי הלאומי, הן נתפסות כמסה הומוגנית מבחינת המגדר, המסתירה ומדחיקה את זיקותיהן לקבוצות שונות, ששוררים ביניהן לא פעם יחסי עימות.

זהו המצב בישראל, ובהיסטוריה של הנשים בישראל. 'הסיפור שלה' בישראל מתחולל בחברה משוסעת מכמה בחינות — דתית, כלכלית, לאומית ועדתית. ונשאלת השאלה: האם ניתן ללמוד על הנשים בישראל גם כאשר עוסקים בפלח של אחת הקבוצות בחברה?

במאמר זה אשורטט את מסגרת המחקר הנדרשת לסיפורה של אחת הקבוצות החשובות המודרות בחברה בישראל — הנשים המזרחיות. קבוצה זו עדיין לא

2 ראו: S. Harding, *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Lines*, Ithaca 1991; D. Haraway, 'A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology and Socialist Feminism in the 80's', J. Nicholson (ed.), *Feminism / Post Modernism*, New York 1990, pp. 190-233
3 G. Ch. Spivak, *The Post-Colonial Critic*, New York 1990

נחקרה מנקודת מבט פוליטית, והידע המצוי על אודותיה מוגבל למחקר אנתרופולוגי-פולקלורי; לפיכך כל שאר הסוגיות — זהותן של המזרחיות, ההיסטוריה שלהן, הידע שלהן ונקודת המבט הפוליטית, ועוד — נותרות בכחינת שדה כור. ההיבט הקונקרטי בהקשר הישראלי של שאלות אלו נוגע לתרומתן למפעל הלאומי, לייצוגן בזירה הציבורית, למיקומן בסולם הכלכלי ועוד. אנסה לחרוש בשדה הבור ולסמן קודם כול את המזער שנעשה, תוך התוויית מסגרת מחקרית לפיתוח המחקר על נשים מזרחיות בישראל; כמוקד מסגרת זו יעמדו הזהות של הנשים המזרחיות, וטיב הקשר בין ההתנסויות המכוננות זהות זו עם ההיסטוריה שלהן ועם מעמדן החברתי-פוליטי בישראל. בשל היעדרן של הנשים המזרחיות בסיפור ההיסטורי של החברה הישראלית והיעדרן בסיפור הנשים, חיבור זה מהווה הצעה לסדר יום מחקרי ופוליטי שימוקד בהן.

החלל הניכר לגבי ההיסטוריה של הנשים המזרחיות ולגבי עולם ההתנסויות המלווה את הבניית זהותן בלט במיוחד על רקע התפתחותו של תהליך התעצמותן של הנשים בישראל וחידרתן לספֶרה הציבורית. מי שראו עצמן נציגות כל הנשים הישראליות — ייצגו למעשה סדר יום חלקי וייחודי — סדר יום שאיננו כולל את כל קבוצות הנשים בישראל, בהן גם חרדיות, בעלות דעות ימניות, אתיופיות, רוסייות ועוד.⁴ בסיפור ההיסטורי של החברה הישראלית נפקד הפרק שלהן, והן פשוט חסרות ואינן קיימות. אשר לנשים המזרחיות, פרק זה חסר פעמיים: פעם כנשים, בדומה להיעדר סיפורן של כלל הנשים בישראל מהקאנון ההיסטורי הפטריארכלי, ופעם — כמזרחיות, בדומה לסיפורם של המזרחים בישראל. סיפורן כמזרחיות נפקד משום שהוא תלק מסיפורו של ציבור העולים מארצות אסיה ואפריקה, סיפור שאיננו זוכה להכרה ולמרחב בהיסטוריה של החברה הישראלית, למעט עמודים ספורים בספרי ההיסטוריה (עיינו למשל בספרו של קירשנבאום⁴ — 9 עמודים מתוך 400). במחקר ראשון שערכתי לפני מספר שנים על הנשים שעלו מארצות ערב והאסלאם במהלך העלייה הגדולה של שנות החמישים, מצאתי כי נשים מזרחיות מהוות בעצם את הרבע 'הבלתי נראה' של אוכלוסיית ישראל היהודית. הדימוי של נשים אלה, כאשר הוא מופיע, הוא דימוי מעוות: הן מוצגות באורח סטראוטיפי כמפוקפקות, ובמחקר הן עולות כאמור בהקשרים של תרבות חומרית ופולקלור. במחקר הקאנוני, במחקר ההיסטורי של הציונות ובניין האומה — גם כשהוא מתרכז ביהודים שבאו מארצות ערב והאסלאם — הנשים המזרחיות בלתי נראות.

הוויכוח הציבורי הנטוש בישראל סביב שאלת השסע הערתי, והעובדה שהגדרת 'המזרחים' ואיתור קבוצה חברתית זו מבחינה סטטיסטית נעשית בעייתית יותר ויותר

4 רוב ארגוני הנשים מצוי במרכז ובשמאל הפוליטי הישראלי; ארגונים אלה מושתתים על פעילות של נשות המעמד הבינוני, לרוב ישראליות ותיקות או נשים ממוצא אנגלו-סקסי.
א4 ש"ל קירשנבאום, תולדות ישראל בזמן החדש, תל אביב 1969.

(על רקע נישואי התערבות, מדיניות הכחשה ונטייה להדחקה גם מצד מזרחים רבים, בשם אתוס האחדות) — כל אלה מקשים על יצירת מרחב מחקרי ופוליטי של דיון בנשים המזרחיות כקבוצה, אם לא מונעים זאת. מרחב מחקר של נשים מזרחיות מורכב ומקיף צדדים רבים; במסגרת זו אתרכז כאמור בהתוויית הבעייתיות בהיעדרן של מזרחיות בסיפור ההיסטורי ובהופעתן במחקר הפולקלור, הופעה שהיא עיוות בהצגתן; אביא כיווני מחקר ואצביע על ההמלצות המתבקשות בחקר התהליכים של הבניית הזהות של נשים מזרחיות.

מצב המחקר והחלופה הפמיניסטית

כשהתחלתי, לפני שנים אחדות, לעסוק בחקר מקומן של הנשים המזרחיות בעלייה הגדולה, מצאתי כי המזרחיות מהוות רוב מובהק בתחיתו של הסולם החברתי בישראל מזה שלושה דורות, לצד הנשים הפלסטיניות. כמו כן מצאתי כי לא נחקרה כלל ההיסטוריה של הנשים המזרחיות בישראל.⁵ המחקרים המעטים שנעשו כוללים עבודות בתחום הפולקלור והאנתרופולוגיה, כמו מחול הנשים מכורדיסטן, שירת נשות תימן, רקמה ואריגה במושבים של יוצאות תוניס ופתגמי נשים מצפון אפריקה (הרווי גולדברג, אלכס מרכס, אסתר שלי ניומן, גלית חזן-רוקם, דב נוי רשן ויינגרוד ובן רפאל, סרד ורספל). על רקע זה לא הייתה לי ברירה אלא להתחיל ולפלו, מנתונים ראשוניים, את פרופיל הנשים המזרחיות בישראל ממקורות העוסקים במזרחים בכלל. סמוך לתקופה זו התפרסמו מאמרים ראשונים על נשים מזרחיות: במסגרת ניתוח הקולנוע הישראלי, עסקה אלה שוחט בדימוין של נשים מזרחיות,⁶ ויקי שירן עסקה בהתלבטות סביב הקדימויות בין תודעה ומאבק בנושא העדתי לבין תודעה ומאבק בנושא הפמיניסטי;⁷ דבי ברנשטיין עסקה בנשים מזרחיות מול האשכנזיות בשוק העבודה בישראל.⁸ בנובמבר 1990 פרסמו שנהב והברפלד מאמר העוסק במגמות באפליית שכר של נשים ושל בני עדות המזרח בכמה גופים אקדמיים.⁹ לאחרונה

5 היסטוריה של נשים בישראל נעדרת אף היא בחקר החברה; לאחרונה החלו לערוך מחקרים על סמך מספר מקורות: ספריהן של נשים כעדה מימון, שרה עזריהו וד"ר הפועלת, אולם חיבורים אלה, וגם הבאים אחריהם, עוסקים בכלל הנשים בישראל, ללא הבחנה פנימית. לפיכך מחקרים אלה נראים כמייצגים את תולדות הנשים בישראל כשם שהנרטיב של ההיסטוריה הפטריארכלית נראה כמספר גם את סיפור הנשים בשעה שהוא פורס את ההיסטוריה הישראלית.

6 א' שוחט, הקולנוע הישראלי: היסטוריה ואידאולוגיה, תל-אביב 1989.

7 V. Shiran, 'Feminist Identity vs. Oriental Identity', B. Swirsky & M. Safir (ed.), *Calling the (Equality) Bluff*, New York 1991, pp. 303-311

8 D. Bernstein, 'Oriental and Ashkenazi Jewish Women in Labor Market', *ibid.*, pp. 192-196

9 'שנהב, ו' הברפלד, 'מגמות באפליה בשכר של נשים ושל בני עדות המזרח באוניברסיטאות, כמעבדות מו"פ וכבחי חולים כשנים 1972-1983', מגמות, לג (1990), עמ' 77-99.

נערכו מחקרים בתחום ההיסטוריה של קבוצות נשים בארצות ערב, כגון זה של אסתר מאיר על נשים עיראקיות בעליית הנוער.¹⁰ רובם המכריע של מאמרים אלה אינם מפנים תשומת לב לשאלת הימצאותן מלכתחילה של נשים בסדר הפטריארכלי, הממקם אותן במקום נמוך בסולם הפוליטי והסולם החברתי; לשון אחר, הגישות התאורטיות שניתנו הנשים המזרחיות מושגת עליהן במסגרת זו, מתעלמות לרוב מהיבטים פמיניסטיים, ואין הן נוקטות מתודולוגיה ומישוג פמיניסטי. מחקרים אלה ממשיכים את קווי הטיעון הרווחים בנקודת המבט הפטריארכלית, ואינם נוקטים נקודת מבט חלופית פמיניסטית. ההבחנות בין נקודות המבט הפטריארכלית והפמיניסטית נדונו בספרות הפילוסופית הפמיניסטית בידי חוקרות כסנדרה הרדינג ודונה הראווי,¹¹ לין הנקינסון גלסון¹² ואחרות. מן היומרה לאובייקטיביות מדעית, זרם זה מחליף את היסודות הפטריארכליים, מצביע על היותה רוויה בערכים ומציע גישות חלופיות לריבוי נקודות מבט פמיניסטיות, שעיקרן אימוץ דרגות שונות של רפלקסיביות מדעית.

אני מבקשת להמשיך מנקודת מבט זו, ואנסה להציב סדר יום מחקרי ופוליטי שידון בבעייתיות של חקר הקבוצה המזוהה כ'הנשים המזרחיות בישראל' מבחינה היסטורית ומבחינה פוליטית. שכן הבעיה המרכזית בחקר קבוצת הנשים המזרחיות היא בעצם איון (מלשון 'איון'): היעדר ההכרה בקיומן של הנשים המזרחיות כקבוצה ייחודית, בעלת סדר יום ואפיונים ייחודיים משלה. לפיכך יש לפתוח בשאלה: מי הן המזרחיות ומה זהותן? יש קשר בין תהליכי הבניית הזהות של המזרחיות, כפי שנחווה בישראל, לבין איון: פלח האוכלוסייה המוגדר 'נשים מזרחיות' מהווה כרבע מאוכלוסיית ישראל היהודית, אך הוא אינו זוכה להכרה כקטגוריה סוציולוגית ופוליטית, וממילא איננו נחקר — משום שהוא 'בלתי קיים', כביכול, אף כי הוא קיים כקטגוריה סטטיסטית ומגדרית. מכאן שיש לפתוח בנקודת המוצא: דיון בדרך כינון הזהויות של נשים מזרחיות, שבאו מארצות ערב והאסלאם ומדרום מזרח אסיה או של נשים שנולדו להורים שמוצאם משם; מה מאפיין ומייחד אותן מקבוצות חברתיות אחרות? עניינה של מסגרת תאורטית כזו עניינה בניתוח תהליכי הבניית זהות והגדרתה, מנקודות מבט מגדרית ותרבותית כאחת, ובלימוד הניסיון הייחודי המעצב וממלא את זהותן בתוכן חברתי, פוליטי, פסיכולוגי והיסטורי.

שאלת הזהות בכללותה מהווה נושא מרכזי בהתפתחותו של המחקר הפמיניסטי. בעזרת הגדרות של זהות מתוך ספרות זו (כגון כתביהן של ג'ודי בטלר, שילה בן-חביב, פטרישיה היל, קולינס ואחרות), ניתן לעיין בהגדרת הזהות של נשים מזרחיות. יסוד נוסף התופס מקום מרכזי בספרות זו הוא ההתנסות; ענייניו בתחושת

10 ראו אסתר מאיר-גליצנשטיין, בקובץ זה.

11 לעיל, הערה 2.

12 L.H. Nelson, *Who Knows — From Quine to a Feminist Empiricism*, Philadelphia 1990

העצמי של הזהות ובחוויות המכוננות עצמיות כזו. בהקשר זה, המזרחיות הן קבוצה חברתית של נשים, אשר זהותן יונקת ממקורות תרבותיים ערביים-יהודיים, מהתנסויות של המפגש ביניהם לבין העולם המערבי, וכן מחוויות ההופכות אותן לנשים מזרחיות השונות מנשים ישראליות אחרות החסרות עולם חוויות זה. למעשה יש רק בישראל נשים מזרחיות; נשים יהודיות החיות בחימן אינן מזרחיות, וכך גם הנשים היהודיות בעיראק או במרוקו אינן כאלה — ומכאן שלהיות אישה מזרחית אפשר רק בישראל. עם כל הייחודיות שבכך, לא נכתב על הנושא דבר והוא לא זוהה כראוי למחקר. אין חיבורים על ההתנסויות השונות של הנשים המזרחיות, שעולמן מעוגן בטבורו בחוויה הישראלית. המקורות ההיסטוריים, שניתן לעיין בהם כדי ללמוד על תחומי ההתנסות הממלאים תפקיד מרכזי בהבניית הזהויות של נשים שבאו מארצות ערב והאסלאם, אינם מספיקים לכיסוס ולניתוח תהליכי הבניית הזהות שלהן. כאן כאמור טמונה בעיית המחקר העיקרית, הנגזרת מכך שמזרחיות הן קבוצה מאוינת.

נקודת ההתחלה מחייבת אפוא למיין את ערוצי המקורות הרבים שהרוו את תהליכי ההבניה של זהות נשים אלה, גם אם הם מנקודת מבט של ההיסטוריה הישראלית הקאנונית. עם הערוצים שניתן לחלץ מהם חומר נמנים: (א) התנסות יהודים במדינה ערבית או מוסלמית; (ב) ההתנסות של עלייה וחויית הקליטה בישראל המערבית-קולוניאליסטית ביחסה למזרחים; (ג) ההתנסות של מעבר לעולם מערבי; (ד) ההתנסות של מעבר מאורח חיים יהודי-מסורתי, כפי שנחווה בארץ המוצא, לאורח החיים היהודי-ישראלי. ארבעה תחומים אלה נחצים על ידי שני צירים מרכזיים בכינון הבניית הזהות כנשים וכמזרחיות בישראל; (א) הציר הפטריארכלי; (ב) הציר הציוני. בצירים אלה יש לנשים מזרחיות רק שותפות חלקית עם קבוצות אחרות של נשים בישראל, משום תוכני התנסות שונים. נושאים נוספים נוגעים להבדלים בין דור האימהות לדור הבנות, שבאו בילדותן לישראל או אף נולדו כאן. בציר הפטריארכלי טמון עניין מיוחד בחקר הנשים המזרחיות, מאחר שהוא תחום התנסות של דיכוי בעל שתי פנים, הן כפי שנחווה בארץ המוצא (המוסלמית ערבית) ונמשך בחיי המשפחה של חלק מהמזרחיות בישראל, והן כפי שנחווה במהדורה המערבית שלו בישראל, בעיקר כאשר נשים מזרחיות יוצאות לזירה הציבורית ונוטלות בה חלק.

במחקר שערכתי בנושא זה התמקדתי ברקע הכלכלי-חברתי, שבו הצגתי כאמצעות נתונים סטטיסטיים את פרופיל הנשים מארצות ערב, האסלאם והמזרח הרחוק, בנות דור ראשון ודור שני, שעלו לישראל בעלייה הגדולה בשנות החמישים; המוקד השני היה הדימויים והזהויות של המזרחיות כפי שניבטו ביצירות ישראליות — כגון ספרי ילדים, ספרות בכללה, קולנוע ותאטרון. ניתוח נושאים אלו הוליך למסקנות אחדות, ושתי העיקריות בהן: (א) עד סוף שנות השמונים היו נשים מזרחיות רבע מהאוכלוסייה היהודית בישראל; (ב) הן ממוקמות בתחתית הטולם הכלכלי-חברתי,

הרחק מהלא-מזרחיות. מיקום זה נגזר מהיותן חלק מציבור אשר נתפס כנחות, כחסר כלים להתמודד עם האתגרים של העולם המערבי. מכאן עלתה המסקנה הכוללת: לקבוצה חברתית זו מאפיינים המבחינים בינה לבין שאר הנשים בישראל. ההבחנה מתבטאת כמפורש בכך שזהו מגזר נשים מוחלש, מאחר שהן אינן מרוששות במוקדי העצמה, אינן מיוצגות במוסדות הכלכליים, התרבותיים והפוליטיים בישראל. הנשים המזרחיות הן הרבע הנשכח, הבלתי נראה של אוכלוסיית ישראל, וכשעלתה שאלת מובחנותן לפני שנים אחדות, היא עדיין זכתה ליחס ספקני — המתמשך עד היום.¹³ ההכחשה וההתנגדות להכרה בקיומה של קבוצה מובחנת זו נגזרת מהכחשה רחבה יותר המורשת בתרבות המערבית, אך בחברה הישראלית עצמתה רבה מאוד; הדבר בולט על רקע היבחרותה של חברת כנסת ערבית — דבר המאפשר התהדרות של מרצ, מפלגת השמאל, בכך שהיא הליברלית והשוויונית ביותר בייצוג הנשים.¹⁴ הנציגה הערבייה הישראלית הראשונה בכנסת מחדדת את בעיית איוןן של המזרחיות, שכן, הזהות הערבית מכוננת מבחינה לאומית, וקל יותר להצביע על גבולותיה על רקע ההבדלים בין שתי הציביליזציות, הערבית והאירופית — ואילו המזרחיות נקרעות בין שתי הציביליזציות ואינן זוכות לקבלה מלאה כבעלות זהות מובחנת ונפרדת, משום שעולמן התרבותי יונק מן השתיים. אין הכרה פוליטית בתרבויות אלה ובמזיגה ביניהן, ומכאן איוןן. כך או כך, הנושא לא נחקר והוא מהווה כר נרחב למחקרים. זאת ועוד: ההבדלים התרבותיים בין פטריארכליות מערבית לבין פטריארכליות ערבית-יהודית מאפשרים עיון מעמיק יותר בהתפתחות זהויות של נשים במדינות ישראל, שבה חוויות מזרחיות ומערביות כאחת נוטלות מקום בכינון של זהויות נשים. ההבדלים התרבותיים רבים, ואחד הכולטים בהם הוא הרטוריקה הפטריארכלית בישראל על אודות הבטחות לשוויון כמדינה מערבית ליברלית, בעוד שמרבית אזרחיה באו מרקע נעדר ניסיון דמוקרטי, מערבי או מזרחי. ברטוריקה הערבית והיהודית אין במוצהר הבטחות לשוויון — אם במסורת הדתית-חרדית של היהדות או במסורת הערבית הפטריאכלית. על רקע זה התנערו נשים מזרחיות, שחוו תהליכי שינוי ומעבר מציביליזציה אחת לאחרת, מעולמן הישן, לעתים בשל הבטחה לשוויון המקופלת במעבר לאורח החיים המערבי. אלא שהמציאות טפחה על פניהן: הן גילו שכאן החליפו פשוט יחסים פטריארכליים מזרחיים ביחסים פטריארכליים מערביים; אולם נושא זה הוא עניין למחקר נפרד.

השאלה מה עושה התנסות כזו לנשים המזרחיות עדיין לא מוצתה כאמור במחקר, אך נכתבו מספר עבודות (חלקן עדיין במגירות) של מזרחיות שרק מעטות מהן

- 13 מבחינה זו מצבן של הפלסטיניות הישראליות חמור עוד יותר, אך הנושא חורג מתחום מחקר זה.
- 14 מהלך פוליטי זה מטעה פעמיים: לא רק שהוא יוצר אשליה של פתרון בעיית הייצוג של נשים פלסטיניות אזרחיות ישראל, אלא הוא גם מניח יסוד לתפיסה שיש ייצוג ואף, סיכוי לייצוג, של מגזרים חלשים אחרים בישראל.

התפרסמו: השאר, כחלק מן האיון, מתקשות מאוד לתת להן פומבי. כתיבת הספרותית של דורית רביניאן הופכת ליש את האין הזה, וקדמו לה בשירה ובספרות נשים מזרחיות שפרצו ככרכה סרי,¹⁵ עתליה,¹⁶ תקוה לוי¹⁷ ואחרות, הנותנות ביטוי לחוויית המזיגה של להיות אישה ולהיות מזרחית בישראל. האתוס הצינוני והשפעותיו על הנשים המזרחיות בישראל זוכה ביצירות אלה לביטוי חד וכולט. הוא מוצג כרווי בחוויות דיכוי ומקושר עם מדיניות כור ההיתוך. קישור זה מבליע לעתים את הממד הפטריארכלי, משום שהוא מבלית את עצם ההשתייכות של נשים אלו לפלח האוכלוסייה שבאה מארצות ערב והאסלאם — גברים, נשים וטף.

התרבות המזרחית (לא הפולקלור!), שאימה על האתוס הצינוני המערבי, דוכאה באמצעות ציננות תוקפנית. זו התבטאה בכפייה דתית, הסללה מקצועית ועוד. פרק זה בתולדות החברה הישראלית נחקר על ידי מזרחים, ומעט בינתיים, רק מאמצע שנות התשעים,¹⁸ אך החל בה החוקר סמי סמוחה, שפרסם מחקרים כבר בשנות השמונים. בכל אלה אין מחקר המתמקד בנשים מזרחיות.

חקר הבניית הזהות של מזרחיות בכלים מגדריים

אימוצה של גישה מגדרית היא עקרונית להסברת התהליך של הבניית הזהות של נשים. טענה זו עולה על רקע השעתוק והשחזור, השכיחים בחקר נשים בתחומי מדעי החברה וההיסטוריה, של הגישות הממשיכות להתעלם מזהותן כנשים ומן ההתנסויות שלהן.¹⁹ לשם המחשה של מחקר באמצעות גישה מגדרית, אעמוד בקצרה על צדדים תאורטיים של המחקר המגדרי בהגדרות של זהות ואפשרויות קישורן לחקר הנשים המזרחיות.

בספרות המגדרית העניקו יהודית בטלר ושילה בן-חביב²⁰ פרשנות מגדרית להגל.²¹ בריונן במושגי העצמי וה'זהות' של נשים, הן מעגנות אותם בגישה

15 ב' סרי, שבעים שירי שוטטות, ירושלים 1983.

16 עתליה, מגרשים הרוסים, תל-אביב 1983.

17 T. Levy, 'At The Bus Station', A. Alcalay (ed.), *After Jews and Arabs*, Minneapolis 1993, p. 267

18 ה' דהאן כלב, 'מערכות התארגנות עצמית: ואדי סאליב והפתורים השחורים — השלכות על המערכת בישראל', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור של האוניברסיטה העברית ירושלים, 1992.

19 G. Ayman & D.N. Israeli (eds.), *Women in Israel (Studies of Israeli Society, VI)*, New Brunswick 1993

20 J. Butler, *Gender Trouble*, New York 1990; Sh. Behabib, *Situating the Self*, New York 1992

21 מאחר שהגל לא היה פמיניסט דגול, הרי הגישה הדיאלקטית שלו מתעלמת מכל נקודת מבט מגדרית — אומרת סוזן אוקין, לעיל, הערה 1; מן הראוי היה למגדר את הגל. אך גם התרכזות בהיסטוריה של הנשים בישראל, כקבוצה מגדרית, מותירה את המזרחיות בלתי נראות ומחמיצה את ניסיון העשיר והייחודי, בישראליות היונקות ממקורות ערביים ומארצות שתרוכתן מוסלמית.

הדיאלקטית, קרי: בהתפתחות של תהליכי הבניה של כוחות סותרים, עד לאחדות הניגודים. הן עסקו בשאלת ההתנסויות הסוציו-פוליטיות, בתהליך הדינמי של החיים החברתיים, בדה-קונסטרוקציה וברה-קונסטרוקציה של זהות, וכן במעברים בין אובייקטיבי לסובייקטיבי, בין פרטיקולרי לאוניברסלי. בטלר ובן-חביב יורות בישתי ציפורים בקליעה אחת: מגדורו של הגל והגדרה של מושג הזהות. 'זהות', על פי הגדרות שמרניות, היא תחושה של עצמיות והמשכיות,²² שנוצרת בתהליך דינמי של התנסויות אישיות וחברתיות ושל השפעות גומלין;²³ כמהלכן נרכשים סמלים, דפוסים וערכים²⁴ באופן מודע ובלתי מודע.

הגדרה זו מניחה כי הבניית הזהות היא תהליך דינמי של שינוי מתמיד, שמושפע מכוחות שבשליטה ומכוחות שאינם בשליטה, הניזונים ממקורות חיצוניים ופנימיים לאישיות של היחיד. ההנחות הסמויות בהגדרה זו הן שאי אפשר לראות בזהות הוויה בעלת אופי מהותני. ויר עוסקת בניתוח הגישות החוקרות את הזהות, ובמתח שבין הרואים בזהות הוויה הבנייתית לעומת אלה הרואים בה הוויה מהותנית;²⁵ כן טוענת היא שתהליך הבניית הזהות כרוך בחיפוש מתמיד אחר דרכים ליישב את הסתירות הפנימיות ולקיים את תחושת העצמיות של היחיד. תהליכי ההבניה המתמידים מתפתחים לאורך קווים דיאלקטיים.²⁶ חוקרות אלו טוענות, שטבעו הדינמי של תהליך הבניית הזהות עשוי להיות הרמוני ושלי או מסוכסך ורצוף משברים, אינטנסיבי או מתון.

אם ניישם הגדרת זהות זו על מזרחיות, הרי הן נשים בעלות תחושה של עצמיות המבוססת על התנסויות אישיות שנרכשו במודע ובאורח בלתי מודע, במדינות ערב והאסלאם ואחר כך בישראל. התנסויות אלו ממוזגות עם התנסויות מגדריות של הוויה נשית, המשתנה מתרבות אחת לרעותה (כארצות ערב) וכן מתרבות מזרחית למערבית — היינו בין ארצות ערב לישראל (המערבית בזיקתה).

שני יסודות בהגדרה זו מעניקים למזרחיות את מובהקותן כקבוצה חברתית: יסוד הפירוק וההבניה, ויסוד ההתנסויות הייחודיות, המבחינות אותן מנשים אחרות. הגדרה זו מתיישבת עם תפיסתה של בטלר על אודות זהותן של נשים כתהליך של הבניית התנסויות.²⁷

22 E. Erikson, *Identity: Youth and Crisis*, New York 1968

23 בטלר (לעיל, הערה 21), עמ' 213-218; בן-חביב (לעיל, הערה 21), עמ' 16.

24 G.M. Breakwell, 'Women: Group and Identity', *Women's Studies International Quarterly*, 2 (1992), pp. 9-10

25 A. Weir, *Sacrificial Logics: Feminist Theory and the Critique of Identity*, New York 1996, pp. 1-13

26 אני מציעה לפרש את החיפוש אחר קיומה של תחושת העצמיות, בהקשר הפמיניסטי, כחיפוש אחר מקורות העצמה.

27 בטלר (לעיל, הערה 21), עמ' 149.

תחום מחקרי אחר בחקר הנשים המזרחיות עוסק באופן שבו מתקשר תהליך הבניית הזהות עם הדרתן ודחיקתן של נשים מזרחיות לשוליים. עיון במקורות ובתכנים הייחודיים אשר הזינו את תהליכי ההבניה של הזהות, וכיחסים הדיאלקטיים ששררו ביניהם, הם נקודת מוצא טובה לכך.

הטענה השכיחה היא שמזרחיות, כמו כל הבאים מארצות ערב והאסלאם, החסרות ידע מערבי, התקשו יותר מחברותיהן שבאו מהמערב להשתלב בתהליכי ההיקלטות וההתמזגות בכור ההיתוך הישראלי. טענה זו משאירה במובלע את האחריות על המזרחיות, ומתעלמת מממדים של מדיניות פעילה של דחיקה לשוליים ושל הדרה של נשים אלו ממוסדות ציבוריים וממוקדי הכוח — בידי האבות המייסדים, מעצבי המדיניות ונשים שמילאו תפקידים ציבוריים בקליטתן. השערת כי דחיקתן לשוליים לא הייתה מקרית; היא הייתה נחוצה לתהליך הדיאלקטי של הבניית זהות ישראלית, מתוך הנגדה להתנסויות תרבותיות וכלכליות-חברתיות של מי שבאו מארצות לא-מערביות: הנשים המזרחיות (והמזרחים בכלל) סיפקו התנסויות אלו. יש לבסס השערה זו באמצעות עיון היסטורי בהקשר של ישראל שלאחר קום המדינה; טמון כאן חומר רב הקשור בהתנסויות שהיו כרוכות בתהליכים תוקפניים של ניתוק ומחיקה של המורשת התרבותית של היהודים והיהודיות, כפי שעוצבו במהלך ההיסטוריה שלהם בארצות ערב והאסלאם. אולם טמונה כאן בעיה: חומר זה איננו מצוי, שכן ברור כי המחקר הקאנוני לא יפרסם את הנושא — נטילת האחריות על עצמו לאינן של המזרחיות. הכיוונים החדשים במחקר העוסקים בפוסט-מודרניזם,²⁸ בפוסט-ציונות²⁹ ובפוסט-קולוניאליזם³⁰ מספקים אפוא מישוג ומבנה מתודולוגי שיש בו כדי לסייע בניתוח המצב התרבותי, הפוליטי והמגדרי שהוביל ליצירת הנסיבות, שקלעו את המזרחיות לשוליים. באלה ייכללו למשל טיפול במתחים ובסתירות הפנימיות המלוות נשים מזרחיות במהלך התנסותן בשלבי הקליטה, במהלך מגעיהן עם הממסד ומערכות הציבור והחינוך השונות; שהרי דחיקתן של הנשים המזרחיות לשולי החברה ארוגה בדרך הבניית הזהות שלהן, כחלק מציבור המזרחים בישראל. זהותו של ציבור זה עוצבה, עם כואו לישראל, תוך התנסויות מפלות ומדכאות, ובעקבות כך נוצרה הבעיה המכונה 'השסע העדתי' בישראל. מעבר להיבטים הכלכליים, הפוליטיים והתרבותיים שלה, בעיית השסע משוקעת בעיקר במשבר זהות, שהמזרחים נקלעו אליו בישראל; משבר המצריך ניתוח נפרד לנשים, המצליב בין היסודות המכוננים את זהות המזרחיות, הן מן הצד העדתי והן מן הצד המגדרי. וכך מהווים מושגי היסוד, הסובבים סביב כינון

הזהות, פרק נרחב ומורכב בפני עצמו במיפוי זה של סדר היום המחקרי בנושא הנשים המזרחיות. היבט אחר של המחקר הוא התמודדויות של הנשים המזרחיות במציאות של כור ההיתוך, שממנה צמחה חוויית מחיקת זהותן, כפי שהן מדווחות עליה בראיונות ובחיבורים אישיים.³¹

מדיניות כור היתוך: מחיקת הגוונים והתביעה להשתכנות

הקולוניאליזם היווה יסוד מרכזי במדיניות כור ההיתוך, שהייתה כידוע התפיסה השלטת במדיניות הקליטה של האבות המייסדים. תפיסה זו שורשיה נטועים באירופוצנטריזם, שהיה קולוניאליסטי במהותו. לגבי העולים מארצות ערב והאסלאם, הייתה משמעות כור ההיתוך פירוק והבניה מחדש של הזהות, ועל כך לימדו הכינויים שכונתה: דה-סוציאליזציה ורה-סוציאליזציה. מדיניות זו התבססה על מחקרים ותצפיות של מחנכים כפרופ' פרנקשטיין ופרופ' פורשטיין, ותוכנה על ידי סוציולוגים ממסדיים כפרופ' ש"נ אייזנשטדט ור' בר-יוסף.³² השיטות ליישומה של תפיסת כור ההיתוך כללו צעדים תוקפניים וכפייתיים כאכיפה של פיקוח על הילודה, כפייה דתית (או אנטי-דתית),³³ העברת ילדים מבית-ספר אחד למשנהו בליווי הורעה יבשה להורים על נחשלות ילדיהם, וניתובם למסלולי חינוך מקצועיים או למסגרות שנועדו למפגרים.³⁴ הגדרות של פיגור ונחשלות, שיוחסו לעולים מארצות ערב והאסלאם, נתמכו בידי אנתרופולוגים, שתיארו את המזרח כפרימיטיבי, מסורתי ורדום — תפיסה שייחסה למזרח ('האוריינט'), לפי א' סעיד, נחיתות ופיגור — כחלק מהגדרת 'האחר' כפועל יוצא של הגדרתה את עצמה.³⁵ כינויים של העולים 'בני עדות המזרח' ממחיש דפוסי חשיבה אלה, שייחסו למזרחים פיגור ונחשלות: שכן ההתייחסות למזרחים כ'בני הצביעה על תפיסתם כילדים, כחלשים וכתלויים, וההתייחסות אליהם כ'עדות ביטאה את התפיסה שהם אוריינטלים — כמסה — ולא על פי ייחודם כפרטים. זאת בניגוד לעולים מאירופה, שמעולם לא כונו 'בני' או 'עדות'.

במסגרת גישה זו נפקד גם סיפור ההיסטוריה של יוצאי ארצות ערב והאסלאם. די אם נזכיר שכבר בספרי הלימוד בבית-הספר, בעבר ובהווה, אין מספרים את סיפורו של ציבור זה אלא ב-11 עמודים לכל היותר מתוך כ-400 עמוד. גם כאשר סיפור זה מסופר, הוא מדגיש סטראוטיפים גזעניים בדבר פיגור ונחשלות; וכך ספרי ההיסטוריה הקאנוניים אינם מקור למגדורו של סיפור המזרחים בישראל. זאת

31 ראו סרי, לעיל, הערה 15; עתליה, לעיל, הערה 16; לוי, לעיל, הערה 17.

32 בתוך רם, לעיל, הערה 29.

33 צ' צמרת, ימי כור ההיתוך, שדה בוקר 1993.

34 חרשות ה.ל.ה., הוועד הציבורי למען החינוך בשכונות ובעיירות הפיתוח, 4 (1994), כל הגיליון.

35 סעיד (לעיל, הערה 30), עמ' 11-13.

28 א' גור זאב, חינוך בעידן השיח הפוסט מודרניסטי, ירושלים 1999.

29 א' רם, 'החברה ומדע החברה', הנ"ל (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל אביב 1993, עמ' 7-39.

30 E. Said, *Orientalism*, New York 1979

ועוד, אין בספרים האלה כדי לשמש מקור, מאחר שהם מכילים המלצות הגורסות כי על מנת 'לחקן' את העולים מארצות אלה עליהם לעבור תהליכי המרה, פירוק או דה-סוציאליזציה של זהותם.³⁶ הגדרת הזהות עניינה כאמור בתחושת עצמיות והמשכיות של סמלים, ערכים ודפוסים, שנרכשים מתוך השפעות גומלין חברתיות ואישיות; וכאן נתבקשו המזרחים, על מנת להיקלט, לעבור תהליך של פירוק והפסקת תחושת העצמי, של התנכרות לערכים ולסמלים שהזינו את זהותם — בעצם, של שלילת העצמיות. הצלחת ההיקלטות הייתה מותנית בתהליך התנכרות לעצמיות, על תכניה המזרחיים; היא הייתה מותנית בדה-קונסטרוקציה של אוסף ההתנסויות שנרכשו בארצות ערב והאסלאם, בקיטועם ובהכנייה מחדש של הזהות, ממש כילדים. תהליך זה קלע לא פעם את העולים והעולות למשבר זהות, למאבק שהתחולל בין מה שהיו לבין מה שציפו מהם שיהיו.

מדיניות כור ההיתוך נדונה בהרחבה בספרות הסוציולוגית,³⁷ ואף עמדה לביקורת בעקבות כישלונה בארצות-הברית.³⁸ אולם פחות מכך נדונה ההתעלמות מההיסטוריה המייחדת כל קבוצה, ההשפעה האישית והחברתית על תהליך הבניית הזהות כתולדה של מדיניות כור ההיתוך, הדילמות שעולים אלה נקלעו אליהן והשלכות כל הגורמים האלה על מקומם בחברה.

אם הומוגניזציה הייתה יסוד חיוני בתהליך כור ההיתוך, הרי שלא היה לצפות להתייחסות מובחנת, העומדת על ההבדלים התרבותיים בין העולים. בכלל זה נבלעה גם ההתעלמות מדרגות החשיפה לתרבות הקולוניאליסטית שהתנסו בה העולים; כך למשל אמנם חשף הקולוניאליזם בעיראק את הנשים למערב, דבר שהיה עשוי להוות יתרון בתהליך ההיקלטות — אך הוא כלל לא נלקח בחשבון במהלך הקליטה של הנשים שבאו מעיראק. מחקרים מלמדים כי בבואן לישראל, היה דמיון רב בין הפרופיל התרבותי-חברתי של הנשים שעלו מעיראק לבין זה של נשים שעלו מרומניה;³⁹ ואף על פי כן, כדור השני הן נמצאו קרוב יותר, מבחינה כלכלית-חברתית, לנשים מזרחיות. חוקרים אלה מסבירים זאת בכך, שהנשים הוגדרו ומוקמו על פי מספר הילדים שלהן וארץ המוצא, בעוד שההגדרות התעלמו משנות ההשכלה והחשיפה לתרבות המערב. לעומת זאת, נשים שהגיעו מכורדיסטן, לא הרחק מעיראק, לא נחשפו שם לחוויית הילדות, אולם הן עברו אותה בישראל —

36 ר' בר-יוסף, 'המרוקאים — רקע הבעיה', מולד, יז (יולי 1959), עמ' 247-251; ש"ג אייזנשטרט, 'קליטת עליה', חיבור לשם קבלת תואר מוסמך באוניברסיטה של ירושלים, 1950.

37 ש' דשן, 'לבעיית ההגדרה של זהות עדתית: על יוצאי דרום טוניסיה בישראל', מגמות, כח (1984), עמ' 280-291; א' בן רפאל, 'עדתיים: תיאוריה ומיחוס', שם, כט (1984), עמ' 190-204; ש"ג אייזנשטרט, שם.

38 I. Troen, 'Europe and American in the Education of Israelis', H. Marantz (ed.), *Judaism & Education: Essays in Honor of W.I. Ackerman*, Beer-Sheva 1998, pp. 181-206

I. Michael & Ch. Adler, *Ethnic Integration in Israel*, New Brunswick 1977

במסגרת כור ההיתוך. טיפוס שלישי בקטגוריה מכלילה זו של 'הנשים המזרחיות' היא המרוקאית: בתהליך קליטתן התעלמו מדרגות ההבדל בחשיפה לקולוניאליזם בין הנשים שבאו מהערים המרכזיות לבין אלו שבאו מהרי האטלס. זאת ועוד, התעלמו גם מסוג הקולוניאליזם, שכן ניכרים הבדלים בגישות הקולוניאליסטיות השונות; אין הקולוניאליזם הצרפתי דומה לזה הבריטי — הצרפתי הוא הדוק ופטרונלי ולכן אפשר לראותו כמדכא יותר.

לסיכום: בצל מדיניות קליטה זו היו סיכויי ההצלחה של קליטת העולים מארצות ערב והאסלאם קלושים, כל זמן שלא התנערו מרכיבי הזהות שנתפסו נחותים ופרימיטיביים. הסבר זה כשלעצמו די בו כדי להצביע על מיקום נמוך בסולם החברתי ועל כושר ניידות חברתית נמוך. אם מוסיפים לזאת את חשיפת היסודות הפטריארכליים, טמון כאן פוטנציאל גדול למחקר הקבוצה המאונית — אך המגוונת של הנשים המזרחיות בישראל.

השאיפה להומוגניזציה חברתית ברוח אירופוצנטרית דיכאה את ההתנסויות המגוונות ואת הערכים והדפוסים התרבותיים השונים של הנשים המזרחיות, ואגב כך קבעה את המרחק מן המרכז ההגמוני כאמת מידה להצלחה בקליטה. כך נתפסו כמסה אחת נשים מרקע תרבותי מגוון למדי, הפרוס על חלק נכבד של כדור הארץ — מתימן, מצרים, לוב, טוניסיה, עיראק, כורדיסטן, פרס, אלג'יריה, ג'רבה, סוריה, לבנון, טורקיה, מרוקו, קוצ'ין והודו כולה. כדי להתקבל לחברה היה עליהן להוכיח, שהן מחקו בהצלחה את תחושת העצמי וההמשכיות שלהן, היינו את זהויותיהן השונות. אז, ורק אז, קיבלו כרטיס כניסה ל'אנחנו'. אין תימה אפוא שהנשים שבאו מארצות ערב והאסלאם נקלעו לדילמות ולמשברי זהות. לפיכך הקטגוריה הסוציולוגית הנחקרת היא הטרוגנית מאוד, לא רק תרבותית אלא גם מגדרית; וזיהויה כ'בני עדות המזרח', או לענייננו כ'הנשים המזרחיות', כבר חוטא אפוא בהכללה המבליעה כאמור את ההבדלים ביניהן. חקר תהליכים אלה מהווה פרק בפני עצמו, שמוקדו משברי זהות מזרחית-מגדרית בישראל; ופירותיו של מחקר כזה טומנים בחובם לקחים פוליטיים ותרבותיים לחברה בכללותה.

'מלכודת הבלתי נראות' של סיפור ההיסטוריה הפטריארכלי של ציבור המזרחים בישראל, הלוקה ממילא בחסר, מבליעה אפוא את מקומן של הנשים המזרחיות כנשים וכחלק מציבור המזרחים. גם אם יש בסיפורן של הנשים משום חזרה על סיפור דומה שהתחולל בקרב הגברים, או שזוהי חזרה על הסיפור שהתחולל בכל ארצות ערב, זהו הסיפור שלהן (herstory), ויש לספרו בנפרד על פרקיו העלומים, משום שהוא נפקד מספרי ההיסטוריה. יש לכך פן אחר: היותן של הנשים המזרחיות אף חלק מציבור הנשים הישראליות, שבעייתן דומה בסיפור ההיסטוריה הישראלית הקאנונית: גם סיפורן לוקה בחסר רב. ראוי להדגיש כאן שסיפורן של הנשים בישראל אינו מבטיח את חשיפת סיפורן של המזרחיות, ובוודאי שאין הוא מבטיח את סיפור היחסים ביניהן. החומרים המצויים בעניין זה, כפי שצוין בפתח הדברים, הם חומרים

אנתרופולוגיים שנכתבו ברוח קולוניאליסטית, היינו של התבוננות בילידים ובמלאכות פולקלוריות — אפילו מתוך עדנה ואהדה.⁴⁰ סופם של תהליכי איסוף, מיון, תיעוד וניתוח של חומרים היסטוריים מתקופת כור ההיתוך, שנכתבו בידי מזרחיות, רואים עתה אור טיפין טיפין.⁴¹ במחקר האמור שערכתי לפני מספר שנים על הנשים שבאו מארצות ערב והאסלאם במהלך העלייה הגדולה של שנות החמישים מצאתי, כי כאשר נזכרות הנשים המזרחיות במסמכים רשמיים של המדינה (דוחות של בתי משפט, של לשכות סעד רווחה ותעסוקה, של אומדני השכלה ומקצוע וכו') עולה דימוי של נשים נחשלות שמוסריותן מפקפקת, בעלות כושר נמוך של ניידות חברתית וכלכלית (חלק מממצאים אלה, כגון כושר נמוך של ניידות חברתית, עדיין תקפים לסוף שנות התשעים).

ממעט זה ניתן ללמוד, כי אוסף ההתנסויות של נשים שבאו מארצות ערב והאסלאם, מאורח חיים בסביבה ערבית מוסלמית שנחשפה לדרגות שונות של קולוניאליזם (אם בארץ המוצא או בישראל), היה רווי התמודדויות וניכור, המלווים את סיפורי החיים של נשים אלו. כולן מצביעות על כך שהן ניצבות על פרשת דרכים, בין המזרחיות לבין המגדר; כולן מתארות התנסויות שהפכו משקולות, המכבידות על רגליהן ועל ניידותן, ובמקרים מסוימים מנציחות את השוליות שלהן. בכל מקרה הן נתבעות להכריע בדילמות הקשורות בתהליכי הבניית זהותן, בעיקר כמזרחיות ורק אחר כך כנשים מזרחיות.

דילמות ודרכי ההתמודדות של הנשים המזרחיות

תגובותיהן של העולות מארצות ערב והאסלאם לדרישות כור ההיתוך היו שונות: הן נבעו מהגורמים שעמדתי עליהם לעיל, כגון מידת החשיפה לתרבות המערב, סביבת חיים עירונית או כפרית, וכן ההבדלים התרבותיים בין ארצות ערב השונות והשפעותיהם על חיי היהודים בארצות אלו. אפשר למיין גורמים אלה לשלושה: (א) דילמות שנבעו מהקשר ליהודיות, כפי שהתפרשה במסגרת האתוס הציוני; (ב) דילמות שנבעו מאירופוצנטריזם כפי שהוא נחוה דרך הקולוניאליזם; (ג) דילמות שנוצרו במפגש בין המסגרת הערבית-מוסלמית שממנה באו לבין המציאות הישראלית שחוו. כיוונים אלה ראויים למחקר שיעסוק בהתהוותה של הקטגוריה הסוציולוגית המגוונת המזוהה כ'הנשים המזרחיות'.

המזרחיות, שבאו מעולם יהודי מסורתי שהתגבש בסביבה ערבית מוסלמית, נלכדו בין מה שהיו לבין מה שציפו מהן שיהיו. ההתנגשויות בין התנסויות תרבותיות,

40 ד' נוי, שבעים סיפורים וסיפור מפי יהודי טוניסיה, לוב, מרוקו (שלושה קבצים), ירושלים תשכ"ז-תשכ"ח; ג' חזן-דוקם, אמנות הסיפור העממי, ירושלים תשל"ה.

41 שוחט, לעיל הערה 6; שירן לעיל, הערה 7.

מסורתיות, אידאולוגיות ודתיות גרמו לבלבול ולמבוכים שונים שהעולות נלכדו בהם שעה שנדרשו להכריע בשאלת הפירוק וההבניה של זהותן. דמיינו למשל, את השפעתם של תהליכי הדה-סוציאליזציה והרה-סוציאליזציה על נשים שכבר נחשפו לתרבות מערבית בארץ המוצא (בערים כמו אלכסנדריה, בגדאד וקזבלנקה), כאשר פעיל העלייה הבטיח להן עולם חדש אמיץ, ולאחר בואן לישראל הן נשלחו למושבים חדשים באזורים צחיחים ומבודדים מכל יישוב, בעדולם או בלכיש; דמיינו את פגישתן עם נשים אתרות, שכלל לא נחשפו למערב ולחוויה הקולוניאליסטית; דמיינו את מפגשן עם השיכונים בשולי הערים. כיצד השפיעה מדיניות זו על נשים מתומן או מכורדיסטן שלא נחשפו כלל לתרבות מערבית? מה עבר עליהן כאשר הן יושבו בחבלי ארץ מרוחקים, או כאשר הן שוכנו באזורי ספר צחיחים, שתוכננו להיות עיירות פיתוח? התנסויות אלה טרם נחקרו די, אך ברור כי המורכבות והבלבול החריפו כאשר נדרשו הנשים להכריע בדילמה של היהודיות: בין הפרשנות המסורתית של הדת, כפי שהכירוה ונהגו בה בארץ המוצא הערבית או המוסלמית, לבין הפרשנות האירופית כפי שנחשפו אליה בישראל. גם בתוך הפרשנות האירופית עמדה בפניהן הכרעה נוספת: הדרך הציונית או החרדית, או אף הדרך האנטי-דתית כפי שהתגלמה בציונות הסוציאליסטית, החילונית, ונהגה בתחילה בעיקר בקיבוצי מפ"ם והשומר הצעיר. כל החלופות הללו מהוות פרקים חשובים, שעדיין לא נחקרו דים ועדיין לא חשפו באופן הולם את עולם ההתנסויות של הנשים המזרחיות. החלופות היו משוקעות עד יסוד בקווי המדיניות המוסדית — מדיניות החינוך, הרווחה, ההתיישבות, השיכון, התעסוקה. כל הכרעה לותה בתגמול ובהקצאת משאבים, אך הייתה כרוכה גם במחיר מוסרי, חברתי ותרבותי. שכן בחירה בברית כור ההיתוך התבטאה לעתים בפירוק המשפחה, בתחושות אשמה, בריקנות תרבותית, בניכור ובאבדן תחושת המשכיות והעצמיות. במונחים של ניתוח דיאלקטי, הרי דה-קונסטרוקציה של הזהות עניינה בשלילה וניכור של תחושת העצמי וההמשכיות. פ' פנון, אשר חקר את השפעת הקולוניאליזם על השתוררים מנקודת מבט פסיכיאטרית, מצא כי רצונם העז של הלא-אירופים להתקבל ולהתמערב עובר תהליך של שלילת העצמי, הלובש צורות שונות של חיקוי — אך לעולם נשאר חיקוי ואיננו מופנם עד תום. טוני מוריסון מתארת תהליך זה כדיכוי מופנם, בבחינת הפנמת העבד, וראיית העצמי כנחות לעומת ערכיו של הקולוניאליסט הלבן, האירופי במקורו. גם מוריסון וגם פנון רואים בתהליך זה 'התלבנות' (whiteness) בבחינת 'השתכנוות', היינו לבישת מסכה לבנה על עור שחור.⁴² חקר תהליכים אלה עשוי להטיל אור בהיר על ממדי העומק או השטחיות של השתלכות מזרחים בחברה הישראלית, ועל דרכי האימוץ של דפוסי הישראליות והצבריות, ואף להטיל אור על ההבדלים בין

F. Fanon, *Black Skin White Masks*, New York 1967; T. Morison, *Playing in the Dark*, New York 1992, p. 222

דפוסים אלה לבין הדפוסים של בני היהודים שבאו מאירופה ואמריקה.⁴³ לחלופין, הייתה ברירת כור ההיתוך מצד הנשים מביאה לבחירה בחלופה של 'אחרות', ועל כל פנים, הייתה כל בחירה כרוכה במשבר זהות. קבוצה לא קטנה בקרב המזרחים, אף לא הייתה יכולה לנצל אפשרויות אלו של פירוק והבניה של זהותם, משום שעל פי מראיה החיצוני — העור הכהה — לא היה ניתן להימלט מהזהות, כמו בדרך של שפת גוף או מבטא. נשים מקוצ'ין ומתימן, מפרס ומכורדיסטן, מצאו עצמן במצב שפנון מכנה 'מסכה לבנה על עור שחור', היינו: אחרות בסיסית שלא ניתן להימלט ממנה גם בדרך של תהליכי דה-והיסוציאליזציה.

על רקע זה, הביא צירוף של ארבעה גורמים להפיכתן של הנשים מארצות ערב והאסלאם לנשים מזרחיות: היותן מארץ ערבית או מוסלמית; היותן יהודיות, מסורתיות, דתיות או חילוניות, וכן מידת חשיפתן לקולוניאליזם המערבי ולציונות. צורת הצירוף אינה משנה — כל הצורות הללו היו משוקעות בדפוסים פטריארכליים דכאניים, הגם שהקודים התרבותיים והמסורתיים של דפוסים אלה היו שונים.

אם נקשר את התכנים ההיסטוריים עם הגדרת הזהות של המזרחיות וההתנסויות שלהן בכל צירוף שהוא נמצא, שחלק לא מבוטל של נשים מזרחיות נלכדו, בדורות הראשון והשני, למשבר זהות, הגם שגילוייה של מלכודת זו בין הדורות היו שונים ונבדלים למראית עין. מכאן עולות שתי מסקנות: ראשית, 'נשים מזרחיות' אינן מוגדרות כך משום ארץ המוצא שלהן אלא משום שהן מדוכאות פעמיים: לעומת גברים מזרחים ולעומת לנשים לא-מזרחיות. תוצאותיה של התנסות אישית זו הופכות לניסיון פוליטי, הממוקם בלב השיח המגדרי; שכן, מנקודת מבט זו, המזרחיות הופכות לגראות ולמוגדרות, כקבוצה מובהקת ונפרדת משתי הקבוצות החברתיות שצוינו כאן — וזאת למרות ניסיון החלקי המשותף עם גברים מזרחים ועם נשים לא מזרחיות. נשים מזרחיות לא היו חלק הומוגני מהעדות או מציבור בני העדות. הדרישה של מכבש כור ההיתוך, על החלופות השונות לפירוק והבניית הזהות, יצאה מהנחה מכלילה ועיוורת לייחודן — הן הייחוד המגדרי והן התרבותי ערבי, ובסופו של דבר הובילה אותן למלכודת של משבר זהות, וזאת ללא קשר לחלופה שבחרו בה. תוצאותיו של משבר זה החלישו כאמור את כושר ניידותן מעלה בסולם החברתי, והמצב הזה נמשך גם כדור השלישי. לפיכך נחזור ונאמר: המחקר בנושא 'הנשים המזרחיות' צריך להתמקד בשני עניינים: יצירת הכרה בקטגוריה של נשים אלה שתוכר כייחודית ונפרדת, וחקר דרכי הבניית הזהות, על כינונה מתכנים תרבותיים וממעברים בין הציביליזציות הערבית למערבית, והמשברים והתוצאות הכרוכים במעברים אלו. יש לפתח מגמות בחקר ההיסטוריות השונות כך שלא תיבלענה במהלך סיפוחן של הנשים בישראל מחד גיסא, וסיפורם של המזרחים בישראל מאידך גיסא.

43 השעיים והקונפליקטים בין הקבוצות השונות בישראל מרחיעים מפני מחקר של נושאים אלה, וניכרת נטייה להימנע מ'חיסוט', הנחפס כמעמיק את השטח וכמפורר את האחוּס של האחדות הלאומית.

עולות ומהגרות